

PRAWOSŁAWNA LEKSYKA KONFESYJNA W OPISIE SŁOWNIKOWYM – OKRES RADZIECKI I TERAŹNIEJSZOŚĆ

W radzieckich słownikach opisowych prawosławna leksyka konfesyjna była deprecjonowana i piętnowana na rozmaite sposoby¹. Dokonywano tego przede wszystkim poprzez manipulację jej strukturą znaczeniową oraz konotacyjną, jak również nę kwalifikacji stylistycznej. Wszystkie te zabiegi miały na celu wykreowanie wiedniego – dostosowanego do ówczesnych standardów ideologicznych – wizerunku kultury prawosławnej.

Nasuwa się pytanie, czy zaszły jakieś zmiany w sposobie definiowania tego typu słownictwa w najnowszych źródłach leksykograficznych, wydanych już po rozpadzie Związku Radzieckiego? Mając na uwadze przemiany ustrojowe i społeczne, jakie w Rosji nastąpiły w ciągu ostatnich kilkunastu lat, w szczególności zniesienie cenzury, brak prześladowań religijnych czy w ogóle diametralną zmianę stosunku państwa do Kościoła i spraw wiary, należałoby oczekiwać, że opis zarejestrowanej w nich leksyki konfesyjnej poddano niezbędnym korektom. Jest to oczywiście wstępne założenie, które wymaga weryfikacji. W tym celu zostanie porównany materiał pochodzący ze źródeł radzieckich, a mianowicie z wielkiego akademickiego *Словаря современного русского литературного языка* AN ZSRR, 1950–1965 (BAS) i *Толкового словаря русского языка* pod red. D. N. Uszakowa, 1935–1940 (TSU), z równoległymi jednostkami słownikowymi w *Большом толковом словаре* pod red. S. A. Kuzniecowa (BTS) 1998, *Новом словаре русского языка* pod red. T. F. Jefriemowej, 1991 (EFR) i *Толковом словаре русского языка* S. I. Ożegowa, N. J. Szwidowej, 2005 (OŹG).

Rozpocznijmy od prezentacji użytych w BAS oraz TSU kontekstowo wartościujących środków leksykalnych typu *легенда*, *легендарный*, *миф*, *мифический*, *предание*, na przykład *евангелие* – 1. часть библии, содержащая в себе легендарные повествования из жизни и учения Христа (BAS), *Христос* – название мифического лица, Иисуса, культ к-рого лежит в основе христианской религии (TSU). Narzucały one określony stosunek światopoglądowy wobec treści nie mieszczących się w ramach opisu naukowego (naukowego – w sensie marksistowskim), dyskredytowały konfesyjne

¹ Poszczególne aspekty tego zagadnienia podejmowali między innymi: E. W. Kakorina (2000), N. A. Kupina (1995), G. N. Sklariewskaja (2002), J. Wawrzyńczyk (1997), W. Zmarzer (2000) i inni.

znaczenia definiowanych wyrazów i w konsekwencji kwestionowały autentyczność ich desygnatów.

Warto zwrócić uwagę, że pojawiają się one w definicjach jednostek, które odnoszą się do takich elementarnych dla każdego chrześcijanina pojęć, jak: *Библия, Пасха, рай, святой, Спаситель, страшный суд* czy *Христос* (BAS), co jeszcze bardziej podkreśla siłę ich oddziaływania i celowość zastosowania. Najnowsza leksykografia rosyjska, podążając za ogólną tendencją do deideologizacji życia społecznego, bez wyjątku wyeliminowała je z opisu słownictwa konfesyjnego. Nie mogły się w nim zachować, ponieważ jeśli prawosławie ma dziś na powrót stać się spoiwem konsolidującym naród rosyjski, to leksyka obsługująca tę sferę musiała zostać uwolniona od interpretacji burzących fundamenty wiary, duchowości i etyki chrześcijańskiej.

Do deprecjonowania treści religijnych w słownikach radzieckich były również wykorzystywane ekspresywizmy typu *буржуазный, враждебный, идеалистический, реакционный, шовинистический*, na przykład: *персонализм* – 1. реакционное идеалистическое течение в современной буржуазной философии, рассматриваемое личностью первоосновой бытия (BAS), *теизм* – 1. враждебное науке религиозное учение, утверждающее, что мир создан и управляется богом, всемогущей личностью, обладающей разумом и волей (BAS). Podkreślały one ideologiczną niepoprawność pojęć pozostających w konflikcie z obowiązującą wówczas materialistyczną koncepcją świata. Dziś ze zrozumiałych względów nie spotyka się już ich w leksykograficznym opisie słownictwa konfesyjnego. Zostały z niego usunięte, co spowodowało, że jednocześnie zneutralizowały się negatywne konotacje definiowanych przez nie wyrazów. O ile poza wszelką wątpliwością pozostaje powszechność ich użycia w języku oficjalnym (głównie w mediach i literaturze) okresu radzieckiego, o tyle należy przypuszczać, że w języku potocznym nie rozprzestrzeniły się na taką skalę, choć zapewne nie były też zjawiskiem marginalnym, ponieważ społeczeństwo poprzez środki masowego przekazu, szczególnie w warunkach państwa totalitarnego, świadomie bądź nieświadomie przejmuje z języka władzy pewną część szablonów i z czasem zaczyna je traktować jako swoje własne.

Jeszcze jednym zwerbalizowanym znakiem czasów radzieckich, odnotowanym w opisie leksyki konfesyjnej, jest wyrażenie *служитель культа*. Po raz pierwszy zostało ono użyte w słowniku Uszakowa, przy czym zostało w nim opatrzone notami *офич.[уально]* i *нов.[ое]*, które informują, że do języka rosyjskiego było wprowadzone dopiero po rewolucji i – co ważniejsze – należało do warstwy słownictwa obsługującego oficjalną nomenklaturę. Musiało być zatem nacechowane ekspresywnie. Stanowiąc element językowej spuścizny tamtego okresu, pokutuje ono w niektórych najnowszych źródłach leksykograficznych (choć w BTS, EFR), w których nadal jest stosowane w opisie słownictwa konfesyjnego – głównie w definicjach jednostek odnoszących się do chrześcijańskiego duchowieństwa, por. *дьякон* – служитель культа, имеющий первую, низшую степень священства (EFR), *расстрига* – служитель религиозного культа, отказавшийся от сана или лишенный его, либо монах, лишенный монашества (BTS), *священник* – служитель культа православной церкви, по сану средний между дьяконом и епископом; иерей (EFR).

W związku z tym warto zadać pytanie, jakie asocjacje wyrażenie to wywołuje współcześnie i czy zachowało swoje wcześniejsze konotacje? Należałoby oczekiwać, że jego pejoratywny wydźwięk uległ już całkowitej neutralizacji. Okazuje się jednak, że nadal posiada ono spory ładunek negatywnej ekspresji, choć zapewne nie tak intensywny, jak w okresie radzieckim. Do wyciągnięcia podobnego wniosku skłania fakt, że w ostatnim czasie, prawdopodobnie ze względu na silne skojarzenia z poprzednią epoką, w języku Rosjan jednostka ta zaczęła się dezaktualizować², o czym informuje OŹG, por. *служитель культа* – 1. то же, что служитель церкви (устар.). Jednocześnie jest ona wypierana przez inne wyrażenie, tym razem doprecyzowane (por. *служитель церкви*, a nie jakiegoś bliżej nieokreślonego *kultu*!) i oczywiście pozbawione ideologicznych na-warstwień.

Kolejnym zabiegiem służącym deformowaniu jednostek o charakterze konfesyjnym było generalizowanie ich znaczeń sygnifikatywnych – bez zmiany zabarwienia. W konsekwencji powodowało to częściową lub całkowitą desakralizację ich religijnego wymiaru, por. *ангел-хранитель* – охраняющий человека (BAS) wobec wcześniejszego, bardziej precyzyjnego i posiadającego wyraźne konotacje konfesyjne *ангел-хранитель* – приставленный Господомъ къ челоѡку, для охраны его (DAL); analogicznie: *богоспасаемый* – iron. шутил. мирно существующий (BAS, TSU) i *богоспасаемый* – покровительствуемый Богомъ (DAL), *затворничество* – уединенный, замкнутый образ жизни (BAS) i *затворничество* – состояние или быть затворника [tzn.] отшельника, скитника, пустытника, затворившагося въ кельѡ монаха (DAL), *христославник* – 1. тот, кто славит Христа (BAS) i *христославникъ* – христославъ, христославецъ, христославиць [tzn.] ‘кто въ праздн. Рожд. Христова, ходитъ по домамъ славить Христа’. W najnowszych słownikach opisowych można się natknąć na trojaką interpretację znaczenia tego typu jednostek. Część z nich nadal jest definiowana tak, jak w źródłach radzieckich, co każe wnioskować, że zmiany, jakie się w nich dokonały, są już raczej nieodwracalne, np. *богоспасаемый* – шутил. благополучный, благоденствующий (BTS, OŹG). Niektóre nie zostały zarejestrowane w ogóle (np. *христославник*), więc najprawdopodobniej wyszły już z użycia.

Dla większości jednak nowe czasy przyniosły powrót do tych znaczeń, w jakich funkcjonowały jeszcze na początku ubiegłego stulecia, chociażby *ангел-хранитель* – оберегающий данного человека ангел или святой, имя к-рого человек носит, а также перен.: вообще тот, кто защищает, оберегает кого-н. (OŹG), *затворничество* – жизнь затворника; замкнутый, уединенный образ жизни (EFR). Taką reaktywacja może świadczyć o tym, że ich treść znaczeniowa została zniekształcona jedynie na poziomie opisu słownikowego i że nie miało to raczej większego oparcia w języku ogólnym ówczesnych Rosjan.

Nośnikiem pejoratywnego zabarwienia w opisie leksyki konfesyjnej były również kwalifikatory i parakwalifikatory typu *религ.[уозное]*, *церк.[овное]*, *в христианской*

² Jest to proces, który się jeszcze nie zakończył. Można się o tym przekonać nawet bez specjalnych badań językoznawczych, przeglądając chociażby internetowe rosyjskie bądź tylko rosyjskojęzyczne serwisy wyszukiwawcze, które po otrzymaniu zapytania *служитель культа* wyświetlą nam przynajmniej kilkanaście tysięcy dokumentów z tym wyrażeniem, użytym w wypowiedziach (najczęściej negatywnych) dotyczących duchowieństwa prawosławnego.

религии, в православной церкви, по религиозным воззрениям, у верующих i inne. Na pozór neutralnie wskazywały one na przynależność desygnatów określanych jednostek do sfery religii, a w rzeczywistości nakładały na nie klauzulę „nie nasz”, „obcy”, „wrogi” i tym samym ostrzegały przed ich ideologiczną odrębnością³. Jednocześnie sygnalizowały dychotomiczny podział społeczeństwa na ateistów oraz wierzących, co w kontekście realiów radzieckich nabiera wymiaru symbolicznego. W najnowszej leksykografii rosyjskiej nie odstępiono wprawdzie od stosowania tego typu środków, co jednak znajduje uzasadnienie, ponieważ nie kwalifikują one już treści religijnych przez pryzmat opozycji „my – oni”. Ich rola ogranicza się jedynie do informowania o zakresie występowania desygnatów definiowanych wyrazów.

W słownikach radzieckich leksyka konfesyjna niejednokrotnie była sygnowana kwalifikatorami chronologicznymi – najczęściej notą *устар.*[елое], np. *белец, божиться, вероотступник, грех, именины, обитель, усопший* (BAS). Należy przy tym zaznaczyć, że taka kwalifikacja nie musiała wcale wskazywać na zdezaktualizowany status definiowanych jednostek, bowiem jak twierdzi J. Korzeniewska-Berczyńska „[...] archaizmy mogą również służyć podkreśleniu kontrastu pomiędzy zjawiskami mieszczącymi się w granicach etosu stalinowskiego i chrześcijańskiego etosu”⁴. A zatem użycie kwalifikatorów chronologicznych, szczególnie w opisie leksyki konfesyjnej, mogło być wówczas podyktowane przesłankami ideologicznymi. Wraz z ustąpieniem prześladowań religijnych i odradzaniem się sfery duchowej współczesnych Rosjan prezentowana tu leksyka w większości powróciła do aktywnego zasobu języka rosyjskiego, na co w najnowszych słownikach wskazuje brak kwalifikatora *устар.* lub innych równoważnych w stosunku do niego not. Część jednak odziedziczyła po okresie radzieckim zdezaktualizowany status, dając się wyprzeć bądź to przez jednostki nie związane ze sferą sacrum (jak przestarzałe⁵ *десница* – aktualne *правая рука*, także analogicznie: *духовная* – *завещание*, *паганизм* – *язычество*, *христарадничать* – *нищенствовать*), bądź to przez inne bardziej aktualne odpowiedniki o charakterze konfesyjnym (np. przestarzałe *клятва* – aktualne *анафема*, analogicznie: *ливан* – *ладан*, *разрешение* – *отпущение*, *чернец* – *монах*).

Na zdeformowaną postać słownictwa konfesyjnego mogła wskazywać nie tylko odpowiednia kwalifikacja stylistyczna bądź zmodyfikowana struktura semantyczno-konotacyjna, ale również określona kolejność prezentacji znaczeń (w przypadku jednostek polisemicznych). I tak oto rangę niektórych pojęć konfesyjnych próbowano dewaluować poprzez klasyfikowanie ich znaczeń jako pobocznych, drugorzędnych w stosunku do znaczeń świeckich, np. w BAS *грех* – 1. проступок, порок, недостаток, 2.

³ Por. О. П. Ермакова, *Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов*, (в:) *Найновше дзее яэыкоў славянских. Русский язык*, ред. Е. Ширяев, с. 121-163, Ополе 1997, s. 145; Н. А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995, s. 29; Г. Н. Скляревская, *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и в культуре страны*, (в:) *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции* 28-29

⁴ J. Korzeniewska-Berczyńska, *O pewnych właściwościach języka posttotalitarnego*, „Przegląd Ruscystyczny”, z. 3-4, Warszawa 1992, s. 69.

⁵ Według DAL, jeszcze w XIX wieku jednostki te nie posiadały odcienia przestarzałości.

прост. беда, несчастье, 3. устар. нарушение религиозного предписания, проступок против правил религии и нравственности, *грешить* – 1. ошибаться в чем-либо, действовать неправильно, 2. совершать поступок, грех (в значении: поступок против правил религии и нравственности), *неверующий* – 1. не верящий чему-либо, 2. не исповедующий никакой религии, не признающий существования бога. Taką kolejność prezentacji znaczeń miała sugerować zlaicyzowany, upotoczniiony charakter tych jednostek, choć przez stulecia, jeśli nie jedynymi, to z pewnością dominującymi, były dla nich konotacje konfesyjne. W najnowszych słownikach przywrócono dla nich prawidłowy układ znaczeń, na pierwszym miejscu eksponując wymiar religijny, co zresztą koresponduje z ich rzeczywistym odbiorem przez współczesnych Rosjan. por. *грех* – 1. у верующих – нарушение религиозных предписаний, правил, 2. [...] (OŻG); *грешить* – 1. совершать грех, грехи, 2. [...] (EFR); *неверующий* – 1. не признающий существования Бога, отрицающий религию, атеист (BTS).

Do deprecjacji konotacji konfesyjnych służyły niekiedy środki interpunkcyjne, a mianowicie cudzysłów, którego wartościujące właściwości mogły być wzmacniane przez określenie *так называемый*, np. *нимб* – 1. сияние, изображаемое в виде кружка вокруг головы (у античных статуй, на иконах), как символ «святости» и «божественности» (BAS); *натристка* – 1. христианская догматическая философия, изложенная в произведениях так называемых «отцов церкви» (BAS). Użycie cudzysłowu jest kolejnym przykładem świadczącym o podejmowanych w okresie radzieckim próbach zakwestionowania pewnych elementów sfery religijnej. O ile bowiem w konfrontacji z marksistowskim światopoglądem naukowo-materialistycznym rzeczywiście nie da się pozytywnie zweryfikować autentyczności takich pojęć, jak *святость*, *божественность*, i o ile, wychodząc z tego samego stanowiska, można bez większych przeszkód zdyskredytować znaczenie jednostki *отцы церкви*, o tyle należy pamiętać, że desygnaty tych jednostek w rosyjskiej kulturze przez wiele stuleci funkcjonowały na prawach niepodważalnego aksjomatu i w związku z tym nie podlegały jakiegokolwiek weryfikacji naukowej.

W najnowszych słownikach języka rosyjskiego leksyka konfesyjna najczęściej jest definiowana już bez użycia cudzysłowu (w funkcji pejoratywizującej). W jej opisie z reguły nie spotyka się też tak chętnie stosowanego w źródłach radzieckich (szczególnie w TSU⁶) określenia *так называемый*. Wprawdzie sporadycznie można się jeszcze natknąć na przykłady definicji, w których elementy te zostały zachowane (np. *натристка* – совокупность теологических, философских и политическо-социальных доктрин [...] так называемых отцов церкви (BTS)), jednak taki sposób interpretacji należy traktować raczej jako powielenie wcześniejszych, powstałych pod wpływem ideologii i cenzury schematów, a nie jako odwzorowanie realnie istniejącego w odbiorze społecznym, rzeczywistego znaczenia danej jednostki leksykalnej.

W radzieckiej leksykografii szerokie zastosowanie miała też substytucja dużej litery przez małą w pisowni konfesyjnych nazw własnych, np. *библия*, *бог*, *богородица*, *евангелие*, *рождество*, *троица* itp. Jeszcze przed rewolucją używano wobec nich notacji wielkoliterowej (co zresztą zalecał reformator przedrewolucyjnej ortografii rosyjskiej,

⁶ W słowniku Uszakowa pojawia się ono w definicjach około 50 jednostek o charakterze konfesyjnym.

akademik J. K. Grot)⁷, natomiast zapoczątkowana w okresie radzieckim nowa praktyka piśmiennicza miała je zdegradować do kategorii nazw pospolicich. Ciekawe, że takiego sposobu ich zapisu nie regulowały żadne normy ortograficzne – nawet te, pochodzące z 1956 roku. Zdołał się on jednak wykrystalizować i z czasem utrwalił się nie tylko w źródłach leksykograficznych, ale również w publicystyce, literaturze pięknej oraz wydawnictwach naukowych. W najnowszych słownikach wypaczenie to zostało już skorygowane, chociaż sporadycznie (właściwie tylko w BTS) można się jeszcze natknąć na małoditerową notację konfesyjnych nazw własnych, np. *евангелие* – часть Библии, первые четыре книги Нового Завета, в которых излагается земная жизнь Иисуса Христа и учение о Царстве Божием (BTS) – w orozycji do: *евангелие* – (Е пропи-сное). Раннехристианское сочинение, повествующее о жизни Иисуса Христа (OŹG).

Powyższe spostrzeżenia prowadzą do ogólniejszej konkluzji. W najnowszej leksykografii rosyjskiej daje się zaobserwować przywracanie słownictwa konfesyjnego do stanu sprzed rewolucji. Najbardziej znamienne są zmiany na płaszczyźnie znaczeniowo-konotacyjnej (melioryzacja) oraz stylistycznej (aktualizacja). Jest to zjawisko powszechne, choć należy zaznaczyć, że nie objęło ono swoim zasięgiem wszystkich zdeformowanych wcześniej jednostek. Niektóre z nich nadal są definiowane tak, jak w źródłach radzieckich, co pozwala przypuszczać, że nieodwracalnie poddały się one laicyzacji (np. *богоспасаемый*), bądź zostały przesunięte do pasywnego zasobu leksykalnego (np. *христарадничать*).

Można jeszcze zadać pytanie, czy współczesne słowniki, opisując leksykę konfesyjną, odzwierciedlają rzeczywisty stan językowej świadomości Rosjan w kwestii przestrzegania pewnych elementów kultury prawosławnej, czy też podsuwają jedynie normatywne wzorce, które do swoich zachowań językowych społeczeństwo ma dopiero przyswoić. Wydaje się, że trwająca ponad 70 lat ateizacja nie spowodowała jednak aż tak wielkiego spustoszenia w duchowości i mentalności narodu rosyjskiego, nie odebrała mu umiejętności odróżniania prawdy od fałszu, a co za tym idzie – nie była w stanie bez reszty zapanować nad tym, jak ma być rozumiane słownictwo konfesyjne. Istniały przecież źródła – przede wszystkim powszechnie dostępna przedrewolucyjna literatura piękna – w których ta warstwa leksyki zachowała się w niezdeformowanej postaci. A zatem Rosjanie nie zostali całkowicie pozbawieni z nią kontaktu. Stąd wniosek, że dziś nie przechodzą oni bynajmniej gruntownej reedukacji w zakresie pojmowania podstawowych pojęć związanych z ich religią, a jedynie uzupełniają nawarstwione (zresztą niezależnie od nich) przez dziesięciolecia braki.

Źródła:

BAS – Словарь современного русского литературного языка, АН СССР, т. 1-17, Москва 1950-1965.

BTS – Большой толковый словарь русского языка, ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.

DAL – В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I-IV, репринт II издания 1880-1882 гг., Москва 1978.

⁷ Я. К. Гротъ, *Русское правописание. Руководство*, Санктпетербургъ 1912, s. 88-90.

EFR – Т. Ф. Ефремова, Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный, Москва, 2000.

OŽG – С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, Толковый словарь русского языка, Москва 2005.

TSU – Толковый словарь русского языка, ред. Д. Н. Ушаков, т. 1-4, репринт издания 1935-1940 гг., Москва 1996.

SUMMARY

Russian religious lexis in explanatory dictionaries – the Soviet period and the present times

The problem of description of Russian religious lexis in the latest Russian language dictionaries (Efremova 2000; Kuznetsov 1998; Ozhegov, Shvedova 2005) is focused in this paper.

Political and social changes, which took place in Russia within the last fifteen years, caused that lexicographic description of that kind of lexis have been verified. It was thoroughly corrected in accordance with the actual reception of religious lexis by contemporary Russian people. Applied changes mostly consisted in removing out of the dictionary description some pejorative components that were used in the Soviet period. It brought about a modification in the semantic-connotative and stylistic structure (melioration and actualization) most of analyzed lexical units.

Only a small number of them were described in the same manner as in the Soviet dictionaries. It allows supposing that they definitely have undergone secularization (i.e. *богоснащаемый* – in the Soviet period and present Russian ‘living in peace’, in 19th century Russian ‘living in peace by God’s care’) or have been moved to the passive vocabulary (i.e. *христарадничать* – for the Soviet period and the present Russian this word is obsolete, in 19th century Russian it was common).